

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії

М.В. ХАДАДОВА

**Методичні рекомендації
до проведення практичних занять для студентів
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
з навчальної дисципліни**

АРХЕОЛОГІЯ ДОБИ МІДІ І БРОНЗИ

Житомир

2020 р.

УДК 903.01/09

Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
протокол № 6 від 29.05. 2020 р.

Рецензенти:

Петраускас А.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Опанащук П.В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії соціальних досліджень ринку праці Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України.

Хададова М.В.

Методичні рекомендації до проведення практичних занять для студентів спеціальності: 032 «Історія та археологія» з навчальної дисципліни Археологія доби міді і бронзи/ М.В. Хададова. – Житомир, 2020. – 35 с.

У методичних рекомендаціях до проведення практичних занять вміщено тематичні плани лекційного і практичного курсу, завдання та методичні рекомендації до самостійної роботи студентів, тематика рефератів, рекомендована література (обов'язкова та додаткова), питання до заліку, міститься словник основних понять і термінів.

УДК 903.01/09

©Хададова М.В., 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Опис навчальної дисципліни.....	4
Зміст курсу.....	5
Структура навчальної дисципліни.....	7
Інструктивно-методичні матеріали підготовки до практичних занять.....	8
Методичні рекомендації до семінарських занять.....	11
Екзаменаційні питання.....	31
Словник понять і термінів.....	33

ВСТУП

Програма вивчення навчальної дисципліни «Археологія ДОБИ МІДІ І БРОНЗИ» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів напряму 0303 «Історія» 032 Історія та археологія. Навчальна дисципліна «Археологія доби міді і бронзи» викладається на II курсі, в 4 семестрі. На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин, 4 кредити ЄКТС.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є матеріальна культура людства в період епохи палеометалів, виникнення первинної металургії міді і бронзи.

Міждисциплінарні зв'язки: «Всесвітня історія. Історія первісного суспільства», «Всесвітня історія. Історія стародавнього Сходу », «Історична антропологія», «Історія України», «Музеєзнавство».

Програма навчальної дисципліни складається з таких змістових модулів: 1. Енеоліт і рання металургія міді. 2. Бронзовий вік.

Основною метою навчальної дисципліни є формування у студентів системи знань з археології епохи палеометалів, виникнення первинної металургії та особливостей матеріальної культури.

Основними завданнями курсу є вивчення:

- основних понять і категорій археології епохи палеометалів;
- археологічної періодизації і загальної характеристики кожного етапу розвитку матеріальної культури людства;
- основних археологічних культур на території Євразії в цілому та України зокрема;
- основних (еталонних) археологічних пам'яток Євразії.

У підсумку студент **повинен знати:**

- загальну характеристику енеоліту та бронзового віку;
- види археологічних пам'яток вказаного періоду і їх основні характеристики;
- основні археологічні пам'ятки Євразії та України та їх дослідників;
- міграційні потоки та їх вплив на формування етнокультурної картини певних територій;
- тенденції і причини формування окремих археологічних культур;
- особливості первинної металургії міді і бронзи.

Студент **повинен вміти:**

- користуватись науковою термінологією;
- працювати з усіма доступними джерелами інформації, вміти самостійно добувати додаткову інформацію за відповідними темами;
- вміти визначити загальне і особливе для археологічних пам'яток на території Євразії та України;
- практично використовувати теоретичні знання в процесі датування і атрибуції конкретних археологічних артефактів періоду енеоліту - бронзи.

При вивченні курсу «Археологія доби міді і бронзи» використовуються наступні **форми навчання:** лекції, семінари, реферати і доповіді, співбесіди, тести та індивідуальні завдання, модульні контрольні роботи, самостійні заняття.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 4	Галузь знань 03 ГУМАНІТАРНІ НАУКИ (шифр і назва)	Нормативна	
Модулів – 2	Спеціальність Історія 032 Історія та археологія	Рік підготовки:	
Змістових модулів – 4		2-й	2-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання _____ (назва)		Семестр	
Загальна кількість годин - 120		4-й	4-й
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 48 самостійної роботи студента - 72	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	Лекції	
		24 год.	6 год.
		Практичні, семінарські	
		24 год.	4 год.
		Лабораторні	
		год.	год.
		Самостійна робота	
		76 год.	96 год.
Індивідуальні завдання:			
Вид контролю: іспит			

ЗМІСТ КУРСУ

МОДУЛЬ 1

Змістовний модуль 1.

Первинна металургія міді та археологічні культури раннього енеоліту

Тема 1. Епоха раннього металу. Загальна характеристика

Хронологія та періодизація епохи палеометалів. Поняття «мідний вік». Первинна металургія міді. Асортимент виробів із міді, їх робочі характеристики. Металургійні провінції.

Тема 2. Археологічні культури раннього енеоліту.

Ірригаційне землеробство, культ плодючості, керамічне виробництво, металургія міді, асортимент виробів. Чатал Гуяк, Мергарх, Хассунська культура, Самарська культура.

Змістовний модуль 2.

Археологічні культури середнього і пізнього енеоліту

Тема 3. Археологічні культури Балкано-карпатської металургійної провінції

Територія провінції. Характеристика виробів із міді та технології їх виготовлення. Археологічні культури – Вінча, Гумельниця, Тисаполгар, Льендел. Кукутені-Трипілля. Характеристика південно-західного та східного ареалу БКМП. Господарство і матеріальна культура. Поховальні пам'ятки.

Тема 4. Археологічні культури східного ареалу БКМП

Пам'ятки новоданилівського типу, скарби крем'яних виробів. Середньостогівська культура. Хвалинська археологічна культура. Центри обробки міді поза БКМП. Культура дзвіноподібних кубків. Мумія Етці та її значення для вивчення антропології і матеріальної культури європейського енеоліту.

Тема 5. Археологічні культури пізнього енеоліту. Праїндоевропейці.

Ямна культурно-історична область, періодизація існування та локальні варіанти. Металургія та металообробка. Кургани та поховальні обряди. Культура кулястих амфор. Культура дзвіноподібних кубків. Баденська культура.

МОДУЛЬ 2.

Змістовний модуль 3.

Археологічні культури ранньої бронзи

Тема 6. Бронзовий вік. Загальна характеристика.

«Євразійський степовий міст». Циркумпонтійська металургійна провінція. «Міські цивілізації» Близького сходу. Розпад праїндоевропейської спільноти. Періодизація бронзового віку. Металургія бронзи. Миш'яковисті та олов'яні бронзи.

Тема 7. Археологічні культури ранньої бронзи південно-східного регіону Циркумпонтійської металургійної провінції.

Культура Троя – I. Дослідження Колварта і Шлімана. Архітектура Трої –I. Металургія міді. Керамічне виробництво. Куро-аракський металургійний центр. Майкопська культура.

Тема 8. Археологічні культури шнурової кераміки – бойових сокир. Дослідження Ф.Клопфейна. амфорні культури, кубкові культури, культури ладьєподібних сокир. Фат'янівська культура. Культ ведмедя. Археологічні культури шнурової кераміки в східній Європі.

Змістовний модуль 4.

Археологічні культури та землеробські цивілізації середньої та пізньої бронзи

Тема 9. Середній бронзовий вік Євразії.

Характеристика періоду. Катакомбна культурно-історична спільнота. Катакомбний центр металообробки. Поховальний обряд катакомбної культури. Андронівська культурно-історична спільнота. Пам'ятка Синташта. Аркаїм.

Тема 10. Пізній бронзовий вік.

Зрубна культурно-історична спільнота. Сабатинівська культура. Скарби бронзових виробів. Асортимент виробів із бронзи. Покровська культура. Тщинецько-комарівська культура. Культіві будівлі. Причини занепаду археологічних культур пізньої бронзи. «Темні віки».

Тема 11. Землеробські цивілізації бронзового віку.

Маргіанська цивілізація. Ірригаційне землеробство. Алтин-тепе. Монументальна архітектура. Колісний транспорт. Індська цивілізація. Міста харапської культури. Мінойська цивілізація. Крито-мікенська культура. Кносський палац. Металургія бронзи. Матеріальна культура. Мікени.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	Всього	У тому числі					Всього	У тому числі				
		Л.	П.	Лаб.	Інд.	С.р.		Л.	П.	Лаб.	Інд.	С.р.
Модуль 1. Енеоліт												
Тема 1. Епоха раннього металу. Загальна характеристика	12	2	2			8	12	2			10	
Тема 2. Археологічні культури раннього енеоліту	12	2	2			8	10		2		10	
Тема 3. Археологічні культури Балкано-карпатської металургійної провінції	12	2	2			8	14	2			10	
Тема 4. Археологічні культури східного ареалу БКМП	12	2	4			4	12				12	
Тема 5. Археологічні культури пізнього енеоліту	12	2	2			8	12				12	
Разом за модулем 1	58	10	12			36	60	4	2		54	
Модуль 2. Бронзовий вік												
Тема 6. Бронзовий вік. Загальна характеристика	10	2	2			8	10	2			8	
Тема 7. Археологічні культури ранньої бронзи південно-східного регіону Циркумпонтійської металургійної провінції.	9	2	2			5	10				10	
Тема 8. Археологічні культури шнурової кераміки – бойових сокир.	9	2	2			5	10				10	
Тема 9. Середній бронзовий вік Євразії.	9	2	2			5	10				10	
Тема 10. Пізній бронзовий вік.	9	2	2			5	10				10	
Тема 11. Землеробські цивілізації бронзового віку.	14	4	2			8	10		2		8	
Разом за модулем 2	62	14	12			36	60	2	2		56	
Усього годин	120	24	20			72	120	6	4		110	

ІНТРУКТИВНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Підготовка теоретичних питань до семінарських занять передбачає опрацювання питань теми семінарського заняття. Ці питання могли як розглядати під час лекції, так і повністю виноситися на самостійне опрацювання.

Хід підготовки.

- Визначте питання для підготовки (мають бути розглянуті усі питання, вказані у плані семінарського заняття).
- Візьміть у бібліотеці джерела, зазначені у списку основної літератури. При підборі літератури Ви можете користуватися бібліотечними каталогами (алфавітним, предметним або систематичним).
- Визначте розділи (теми або параграфи), у яких розкрито питання семінарського заняття.
- Прочитайте ці розділи.
- Складіть план (простий або складний) відповіді на кожне питання.
- Визначте основні поняття, які Ви повинні засвоїти та запишіть їх у робочий словник.
- Проаналізуйте, як опрацьований матеріал пов'язаний з іншими питаннями теми.
- Для кращого засвоєння та запам'ятовування матеріалу складіть короткий конспект.
- Розгляньте ілюстративний матеріал підручника чи монографії, визначить основні ознаки окремих предметів (знарядь праці, кераміки, прикрас, тощо).
- Визначте проблеми в опрацьованому матеріалі, які Ви недостатньо зрозуміли. З цими питаннями Ви можете звернутися на консультації до викладача.
- Перевірте, як Ви засвоїли опрацьоване питання. Ви можете це зробити, відповівши на тестові питання до теми або розв'язавши практичні завдання.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Конспектування першоджерел передбачає поглиблений розгляд окремих питань теми. Для конспектування можуть пропонуватися статті з фахових журналів, розділи монографій або підручників.

Хід підготовки.

- Прочитайте запропоноване першоджерело.
- Правильно оформіть бібліографію першоджерела (автор, назва, вихідні дані).

- Складіть план (простий або складний).
- Для кожного пункту плану виділіть основні положення проблеми, яка висвітлюється у першоджерелі.
- Представте прочитаний текст у вигляді тез або анотації.

Для самоперевірки перекажіть статтю, використовуючи власний конспект.

Підготовка рефератів передбачає глибокий та детальний аналіз проблеми, винесеної у темі реферату.

Хід підготовки.

- Ознайомтеся з вимогами до реферату.
- Оберіть тему реферату.
- Підберіть літературу, у якій розкривається тема реферату. При підборі літератури Ви можете користуватися бібліотечними каталогами (алфавітним, предметним або систематичним).
- Складіть план реферату.
- Опрацюйте літературні джерела (не менш ніж 5-6), користуючись порадами до конспектування першоджерел.
- Систематизуйте опрацьований матеріал відповідно до плану реферату.
- Дайте власний критичний аналіз та оцінку висвітленої проблеми.
- Оформіть реферат відповідно до вимог.
- Здайте реферат викладачу у зазначений термін.

Вимоги до реферату

- Обсяг тексту 10-20 сторінок формату А4.
- Шрифт Times New Roman, кегль 14.
- Структура реферату: титульний аркуш з необхідними атрибутами; зміст; вступ (у вступі обґрунтовується актуальність теми реферату, визначаються її особливості); розділи реферату (кожен починається з нового аркушу); висновки; список використаних джерел і літератури (5-10 позицій), література оформлюється згідно вимог; додатки (не обов'язкові).

Підготовка повідомлень є частиною самостійної роботи студента. Воно може бути написане за самостійно обраною тематикою, або за запропонованою викладачем. Повідомлення повинно висвітлювати окремі аспекти питань семінарського заняття.

Хід підготовки.

- Ознайомтеся з вимогами до повідомлення.
- Оберіть тему повідомлення із запропонованих викладачем або самостійно.
- Підберіть відповідну літературу або інтернет-джерело. При підборі літератури Ви можете користуватися бібліотечними каталогами

(алфавітним, предметним або систематичним) або інтернет-сайтами наукового спрямування.

- Складіть план повідомлення.
- Опрацюйте літературні або інтернет-джерела.
- Систематизуйте опрацьований матеріал відповідно до плану повідомлення.

повідомлення.

- Оформіть повідомлення відповідно до вимог.
- Здайте повідомлення викладачу у зазначений термін або виступіть з ним під час практичного заняття.

Вимоги до повідомлення:

- обсяг 4-7 сторінок.
- структура: титульний аркуш з необхідними атрибутами; вступ (у вступі обґрунтовується актуальність теми повідомлення, визначаються її особливості); висновки; список використаних джерел і літератури або інтернет - джерел, література оформлюється згідно вимог.

Підготовка до підсумкових модульних робіт (ПМР), заліків та екзаменів має на меті узагальнення та систематизацію знань з окремого модуля або дисципліни у цілому.

Хід виконання

- Ознайомтеся з переліком питань та завдань до ПМР, заліку або екзамену.

- Підберіть підручники, інструктивно-методичні матеріали або іншу довідкову літературу, необхідну для підготовки (її перелік Ви можете знайти в інструктивно-методичних матеріалах до модуля або курсу).

- Перегляньте зміст кожного питання, користуючись власними конспектами або підручниками.

- Визначте рівень знань з кожного питання.

- Визначте питання, які потребують ретельнішої підготовки (опрацювання додаткової літератури, складання конспектів, схем, розв'язання окремих типів задач тощо). З цією метою зверніться до алгоритму підготовки теоретичних питань до семінарських занять та виконання практичних завдань до лабораторних занять.

- Для самоперевірки перекажіть теоретичні питання або вирішіть практичне завдання.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

МОДУЛЬ 1

Первинна металургія міді та археологічні культури енеоліту

Змістовний модуль 1.

Первинна металургія міді та археологічні культури раннього енеоліту

Тема 1: Епоха раннього металу. Загальна характеристика

Мета: схарактеризувати епоху палеометалів, визначити умови виникнення первинної металургії міді а бронзи та формування металургійних провінцій.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: епоха палеометалів, металургія міді, металургійна провінція, халколіт, бронзовий вік, шкала Бринеля, «курганна гіпотеза», землеробство, відносна хронологія.

План семінарського заняття

1. Хронологія та періодизація епохи палеометалів.
2. Виникнення первинної металургії міді та бронзи.
3. Поняття металургійної провінції.
4. Значення металів у подальшому розвитку людського суспільства.

Завдання для самостійної роботи

1. Схарактеризуйте види первинного землеробства та визначить регіони Євразії та Північної Африки, для яких були характерні підсічно-вогневий, терасний та ірригаційний види землеробства.

Теми рефератів

1. Василь Городцов – дослідник пам'яток епохи палеометалів.

Питання для обговорення

1. Розквіт ремесел в період енеоліту і бронзи: перехід від індивідуально-сімейної організації ремесла до кланово-виробничої.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Відповідь на **перше питання** слід розпочати з постановки проблеми – як відділити епоху палеометалів від кам'яного віку? Далі розглянути версії дослідників – археологів, істориків, істориків металургії, зокрема Ф.Пульського, Є.Черних, О.Брюсова. Далі схарактеризувати методи встановлення хронології – стратиграфічний та типологічний, а також вказати хронологічні рамки археологічних періодів для різних географічних регіонів.

У відповіді на **друге питання** слід звернути увагу на характеристику сировини для отримання перших металів та первинні технології її обробки –

холодна ковка, гаряча ковка, плавлення. Треба висвітлити думки дослідників щодо стадій розвитку первинної металургії, зокрема теорію 4 фаз Коглена. Необхідно визначити причини поширення металевих виробів, навести конкретні приклади їх переваги перед кам'яними.

В процесі виникнення первинної металургії з'являться металургійні провінції. В підготовці відповіді на **третє питання** слід дати визначення та сформулювати основні ознаки металургійної провінції, центрів металургії та металообробки енеоліту-бронзового віку. В останньому, **четвертому питанні**, слід визначити, як винайдення металевих знарядь праці змінює життя давніх племен. Поява нових знарядь праці, винайдення колеса, удосконалення землеробства, житлобудування, розквіт ремесел приводять також до ускладнення соціальної структури суспільства.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990.

Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Древнейшие общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991.

Тема 2: Археологічні культури раннього енеоліту

Мета:дослідити виникнення в середовищі неолітичних культур ознак енеолітичного періоду, виникнення первинної металургії міді та його вплив на подальший розвиток людства.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття:відтворююче господарство, саманне будівництво, культ Великої Матері, ірігаційне землеробство, зерносховища, ліпна кераміка, обробка міді.

План семінарського заняття

1. Основні ознаки раннього енеоліту (VII – VI тис. до н.е.)
2. Найраніші свідчення обробки міді. Пам'ятка Чатал-Гуюк.

3. Археологічна культура Мергарх (Пакистан).
4. Хассунська археологічна культура.
5. Самарська археологічна культура.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте повідомлення про одну із археологічних пам'яток: Тель-ес-Саван, Ярим-тепе, Саванна.

Теми рефератів

1. Найдавніші землеробські культури долини р. Янцзи в Китаї.
2. Дослідження Дж. Мелларта в Анатолії.

Питання для обговорення

1. Релігійні уявлення в ранньому енеоліті – зооморфні та антропоморфні божества.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

При підготовці відповіді на **перше питання** необхідно визначити основні ознаки періоду, а саме схарактеризувати форми відтворюючого господарства – види первинного землеробства. Слід також визначити основні ознаки, притаманні більшості археологічних культур пізнього неоліту, а саме характерні пам'ятки, житло будівництва, керамічне виробництво, елементи духовної культури.

Наступні **питання 2 - 5** присвячені характеристиці конкретних археологічних культур раннього енеоліту. Готувати їх можна за приблизною схемою: археологічний період, хронологічні рамки існування, географічне розташування пам'яток, типи пам'яток вказаної культури, коротка історія виявлення і дослідження, характеристика матеріальної культури, ремесел, поселень та поховальних пам'яток, релігійних уявлень, духовної культури, антропологічний тип носіїв археологічної культури. В даному випадку треба наголосити на матеріальних свідченнях обробки міді. Важливо простежити витоки вказаних археологічних культур (автохтонних або прийшлих) та їх вплив на наступні археологічні культури (наприклад, хассунська та самарська культури вважають фундаментом Месопотамської цивілізації).

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Археологія Зарубежної Азії. – М.: Высшая школа, 1986. – 359 с.
3. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
4. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
5. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

- Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990.
Словник-довідник з археології. – К., 1996.
Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982.
Массон В.М. Первые цивилизации. – М., 1989.
Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини. Мир древней Европы. – М.: РОССПЭН, 2006. – 565 с.

Змістовний модуль 2.

Археологічні культури середнього і пізнього енеоліту

Тема 3: Археологічні культури Балкано-карпатської металургійної провінції

Мета: простежити процес утворення першої в історії людства металургійної провінції, а також розвиток землеробських культур, які складають групу «культури мальованої кераміки».

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: металургійна провінція, «металургійна революція», тель, мегарон, святилища, могильники, супровідний інвентар, керамічна пластика, розписна кераміка, печатки-пінтодери.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика археологічних культур Балкано-Карпатської металургійної провінції.
2. Археологічна культура Вінча.
3. Археологічна культура Льендел.
4. Археологічна культура Гумельниця.

Завдання для самостійної роботи

1. Доведіть анатолійське походження культур «мальованої кераміки».
2. Підготуйте інформацію про археологічну культуру Тисаполгар.

Теми рефератів

1. Варненський могильник.
2. Мальована кераміка археологічної культури Гумельниця.

Питання для обговорення

1. Духовна культура землеробського населення Балкан в енеоліті.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У відповіді на **перше питання** треба пояснити значення терміна «металургійна революція», пояснити причини активного розвитку

металургійної справи. Географічні межі Балкано-Карпатської металургійної провінції включають в себе кілька кіл – перше – найближче до покладів мідної руди (ремесла – гірничодобувне, металургія, обробка міді), наступні кола більш віддалені від родовищ міді, звужується коло ремесел (друге – металообробка і виготовлення виробів із шматків металу, які поступають на території із першого кола; третє коло – лише поширення предметів із міді, вироблених в першому та другому колах).

Наступні питання (2 – 4 питання) пов'язані з характеристикою основних археологічних культур, об'єднаних в групу культур Мальованої кераміки – Вінча, Льендел, Гумельниця. Готувати їх треба за приблизною схемою: археологічний період, хронологічні рамки існування, географічне розташування пам'яток, типи пам'яток вказаної культури, коротка історія виявлення і дослідження, характеристика матеріальної культури, ремесел, поселень та поховальних пам'яток, релігійних уявлень, духовної культури, антропологічний тип носіїв археологічної культури. Важливо простежити витоки вказаних археологічних культур (автохтонних або прийшлих) та їх вплив на наступні археологічні культури.

Рекомендована література **Основна**

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Археология Зарубежной Азии. – М.: Высшая школа, 1986. – 359 с.
3. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
4. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
5. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990.

Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини. Мир древней Европы. – М.: РОССПЭН, 2006. – 565 с.

Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. – К., 1983

Тема 4: Археологічні культури східного ареалу БКМП

Заняття 1. Археологічна культура Кукутени-Трипілля.

Мета: висвітлити історію поширення племен – носіїв трипільської культури, схарактеризувати їх матеріальну та духовну культуру, визначити причини занепаду.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного

періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: екстенсивне землеробство, селища-гіганти, аграрні міста, керамічні горни, крем'яні знаряддя праці, поліхромна кераміка, металургія міді.

План семінарського заняття

1. Історія досліджень пам'яток Кукутені-Трипілля в Румунії, Молдові, Україні.
2. Періодизація археологічної культури Кукутені-Трипілля.
3. Типи поселень та архітектура.
4. Керамічні вироби Трипілля – технології виготовлення, асортимент, декорування.
5. Крем'яне і мідне виробництво.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте повідомлення про сюжети розписів трипільського посуду.
2. Схарактеризуйте кожен із періодів розвитку археологічної культури Кукутені-Трипілля.

Теми рефератів

1. Пам'ятки Трипільської культури троянівського та городського типів.
2. Вікентій Хвойка – дослідник пам'яток «мальованої кераміки».

Питання для обговорення

1. Причини занепаду археологічної культури Кукутені-Трипілля.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

В першому питанні, присвяченому історії досліджень пам'яток Кукутені-Трипілля слід виділити кілька етапів: перший - II половина XIX ст.- поч.. XX ст. (дослідження А.Шнайдера, Т.Бурада, В.Хвойки, Г.Оссовського, А.Кіркора) ; другий – XX ст. (О.Кандиба-Ольжич, Т.Пассек, В.Макаревич, А.Бібіков та ін.); третій – XXI ст. (М.Відейко, Д.Чорновол, Н.Бурдо та ін.).

В другому питанні слід представити всі спроби періодизації археологічної культури Кукутені-Трипілля. Зокрема згадати періодизацію В.Хвойки, О.Кандиби-Ольжича, Т.Пассек. Буде доречним схарактеризувати коротко кожен з етапів, згадати основні пам'ятки кожного з періодів.

Третє питання присвячене характеристиці поселень та трипільської архітектури. Характеризувати поселення краще по періодах. В ранньому періоді це невеликі за розміром поселення з будівлями-напівземлянками. Для другого періоду існування культури характерні селища –гіганти, або протоміста чи аграрні міста, третій етап – період занепаду культури, представлений знов невеликими поселеннями, розташованими на недоступних місцях. Серед жител переважають знов напівземлянки. Якщо ж

виділяти основні типи споруд, то можна виділити житлові приміщення, представлені глиняними площадками, капища під відкритим небом. Для другого етапу існування культури характерні двоповерхові споруди. Період занепаду – печерні поселення.

В четвертому питанні необхідно навести основні характеристики трипільської кераміки та інших виробів із глини (5 видів), схарактеризувати технологію їх виробництва (ручне ліплення, примітивне ручне гончарне коло, печі для обжигу), а також декорування посуду (прорізний орнамент, мальована кераміка, шнуровий орнамент). В останньому, п'ятому питанні, слід навести характеристику крем'яного та ливарницького виробництва.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002
5. Енциклопедія Трипільської цивілізації.- В 2-х томах.- К., 2004.

Допоміжна

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К., 1974. – 176 с.

Энеолит СССР.- М., 1982.- 359 с.

Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.- К., 1989.- 224 с.

Залізник Л.Л. Трипільля очима науковців і політиків.// Археологія., 2004.- № 3.- С.95-104.

Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 206 с.

Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев, 1991.

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1974. – 174 с.

Збенович В.Г. Поселение Бернашовка на Днестре. – К., 1980.

Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989 – 224 с.

Пассек Т. Трипільська культура.// Українська культура., 2005.- № 1-2., С.29-30.

Пассек Т.С. Трипільська культура. – К., 1941.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. - № 10.

Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские племена) Поднестровья // МИА. – 1961. - № 84.

Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА, 1965. - №1,2.

Заняття 2. Енеоліт Східної та Західної Європи поза БКМП.

Мета: висвітлити розвиток енеолітичних культур Європи на околицях Балкано-Карпатської металургійної провінції.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: могильники, пастушеські племена, гостродонна кераміка, мегаліти, поховання в кам'яних скринях, «льодова людина».

План семінарського заняття

1. Пам'ятки Новоданилівського типу.
2. Середньостогівська археологічна культура.
3. Хвалинська культура.
4. Центри обробки міді в Європі поза БКМП. Мумія Єтці та її значення для вивчення матеріальної культури енеоліту в Європі.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте характеристику археологічних культур: Бодрог-Керестур та Шассейської.

Теми рефератів

1. Мегалітичні споруди енеолітичного часу на Британських островах та в Західній Європі.
2. Мегалітичні споруди Мальти.

Питання для обговорення

1. Носії середньостогівської культури – протоіндоевропейці? Аргументи «за» і «проти».

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Перше, друге і третє питання присвячені археологічним культурам, які пов'язують з протоіндоевропейцями. Готувати їх треба за приблизною схемою: археологічний період, хронологічні рамки існування, географічне розташування пам'яток, типи пам'яток вказаної культури, коротка історія виявлення і дослідження, характеристика матеріальної культури, ремесел, поселень та поховальних пам'яток, релігійних уявлень, духовної культури, антропологічний тип носіїв археологічної культури. Також бажано

зупинитись на теоріях походження та етнічної приналежності вказаних культур в площині етногенезу індоєвропейців.

Відповідь на **четверте питання** включає в себе інформацію про центри металообробки поза БКМП. Зокрема слід звернути увагу на так званий Атлантичний регіон, основною ознакою археологічних культур якого є мегалітичні споруди (Британські о-ви, Іспанія, Франція, Італія, острови Середземного моря). Гарним прикладом матеріальної культури вказаного регіону є знайдена в Альпах біля італійського м. Больцано мумія чоловіка, пізніше названого Етці. У відповіді необхідно висвітлити дослідження його одягу, знайдених з ним предметів, а також дослідження антропологів.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990.

Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К., 1974. – 176 с.

Энеолит СССР.- М., 1982.- 359 с.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973.

Древнейшие общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991.

Клейн Л.С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. – СПб, 2007.

Тема 5: Археологічні культури пізнього енеоліту

Мета: простежити процес поступового переходу до нового археологічного періоду, розселення праіндоєвропейських племен.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: курганний обряд поховання, вохра, ливарницькі майстерні, кам'яні стели, булави, скіпетри, коридорні гробниці, поховання тварин, кубки, ковші.

План семінарського заняття

1. Ямна культурно-історична спільнота.
2. Культура кулястих амфор.
3. Культура дзвіноподібних кубків.
4. Баденська культура.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте поховальні обряди пізньоенеолітичних племен Європи.

Теми рефератів

1. Василь Городцов – дослідник енеолітичних пам'яток степової Європи.
2. Мегалітична культура Волині.
3. Антропологія європейського населення в пізньому енеоліті.

Питання для обговорення

Духовна культура населення пізнього енеоліту

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Всі **чотири** питання присвячені археологічним культурам, які починають свою історію ще в енеоліті, переходячи в ранній бронзовий вік. Готувати їх треба за приблизною схемою: археологічний період, хронологічні рамки існування, географічне розташування пам'яток, типи пам'яток вказаної культури, коротка історія виявлення і дослідження, характеристика матеріальної культури, ремесел, поселень та поховальних пам'яток, релігійних уявлень, духовної культури, антропологічний тип носіїв археологічної культури.

В **першому питанні** треба схарактеризувати ямну культурно-історичну спільноту, визначити локальні варіанти, періодизацію. Звернути увагу на нововведення, яке ряд дослідників пов'язують з індоєвропейцями – курганні споруди та використання коня для верхової їзди, появу колеса та ін. **Друге питання** присвячене культурі кулястих амфор, яку відносять до так званих мегалітичних культур Європи. У відповіді на дане питання доцільно згадати дослідження С. Гамченка на Волині та схарактеризувати ці пам'ятки. В **третьому питанні** окрім характеристики культури по запропонованій схемі, треба звернути увагу на особливість розташування пам'яток культури дзвіноподібних кубків та роль міграцій в розвитку культури. Це стосується і відповіді на **четверте питання** семінару.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.

2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

- Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990.
Словник-довідник з археології. – К., 1996.
Іванова С.В. Ямна культурно-історична область: сутність феномену.// Археологія., 2004.- № 3.- С. 82-95.
Іванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-западного Причерноморья. – Одесса, 2001. – 241 с.
Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наукова думка, 1990.

МОДУЛЬ 2.

Бронзовий вік

Змістовний модуль 3.

Археологічні культури ранньої бронзи

Тема 6: Бронзовий вік. Загальна характеристика

Мета: схарактеризувати основні періоди бронзового віку та первинну металургію бронзи.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: другий суспільний поділ праці, «євразійський степовий міст», культури номадів, гірничо-металургійні центри, «бронзовий колапс», циркумпонтійська металургійна провінція, миш'якова бронза.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика бронзового віку.
2. Періодизація бронзового віку.
3. Циркумпонтійська металургійна провінція.
4. Металургія бронзи.

Завдання для самостійної роботи

1. Схарактеризуйте розвиток ремесла в бронзовому віці.

Теми рефератів

1. Технології первинного бронзолivarного виробництва в Європі та Азії.

Питання для обговорення

1. Мілітарна (військова) культура бронзового віку.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У відповіді **на перше питання** необхідно згадати такі явища бронзового віку як другий суспільний поділ праці, до якого призвів розвиток ремесла, розвиток торгівлі, розвиток військової справи, подальше поширення відтворюючого господарства – обов'язково навести конкретні приклади. Окремо схарактеризувати розвиток землеробських племен та формування культури номадів.

Періодизації бронзового віку присвячене **друге питання**. Слід навести хронологічні рамки періодів та надати коротку характеристику кожного. Стосовно періоду пізньої бронзи треба перерахувати та пояснити причини так званого «бронзового колапсу».

В **третьому питанні** – присвяченому характеристиці Циркумпонтійської металургійної провінції треба визначити географічні рамки провінції, родовища міді, центри металургії бонзи, центри металообробки, основні вироби, характерні для території ЦПМП та територій, що з нею межують. Також треба визначити причини розпаду провінції та металургійні системи що склались на її основі.

Відповідь на четверте питання включає опис технології плавлення бронзи, її хімічних складових. Також характеризуються технології бронзолivarної справи. Треба визначити ознаки, за якими можна припустити наявність металургійного та металообробного виробництва на археологічних пам'ятках. навести приклади відомих центрів гірничодобувної, металургійної та металообробної справи в Європі та Азії.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990.

Словник-довідник з археології. – К., 1996.

Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднестровья в эпоху бронзы.- М., 2967.- 139 с.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза.- К., 1982.- 194 с.

Березанська С.С. Бронзовий вік на Україні.- К., 1964.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.- К., 1982.- 211 с.

Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке. – Днепропетровск, 1984.

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – 167 с.

Тема 7: Археологічні культури ранньої бронзи південно-східного регіону Циркумпонтійської металургійної провінції.

Мета: простежити розвиток археологічних культур ранньої бронзи Кавказько-малоазійського регіону ЦПМП.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: лиття по матриці, колісний транспорт, кромлех, мотичне землеробство, лиття по восковій моделі, Троя I, Троя II, мегарон, торевтика.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика періоду ранньої бронзи.
2. Куро-аракська археологічна культура.
3. Майкопська культура.
4. Археологічна культура Троя I, Троя II.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте повідомлення про історію досліджень Трої.

Теми рефератів

1. Дослідження Майкопського кургану.

Питання для обговорення

Сюжети зображень на майкопській торевтиці та їх пояснення.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

В першому питанні треба визначити основні ознаки раннього бронзового віку, появу нових металургійних центрів, антропологічний та етнічний склад населення Євразії.

Відповіді на 2-3 питання формуються а схемою: археологічний період, хронологічні рамки існування, географічне розташування пам'яток, типи пам'яток вказаної культури, коротка історія виявлення і дослідження, характеристика матеріальної культури, ремесел, поселень та поховальних пам'яток, релігійних уявлень, духовної культури, антропологічний тип носіїв археологічної культури. Особливу увагу треба звернути на металургійне та

керамічне виробництво. Більш докладно треба зупинитись на пам'ятці Майкопський курган.

Відповідь на **четверте питання** слід розпочати з історії досліджень Трої Ф. Колверта та Г.Шлімана. при розповіді про саму пам'ятку слід характеризувати лише два перші горизонти Трою-I та Трою-II, бо саме вони існували в ранньому бронзовому віці.

Рекомендована література Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990.

Блеген К. Троя и торянцы. Боги и герои города-призрака. – М.: Центрполиграф, 2002 – 363 с.

Рындина Н.В., Равич И.Г. О металлопроизводстве майкопских племен Северного Кавказа// Вестник археологи, антропологи и этнографии. – 2012, №2. – С. 4-20.

Шлиман Г. Илион. Город и страна троянцев. Том I.– М.: Центрполиграф, 2009.

Тема 8: Археологічні культури шнурової кераміки – бойових сокир.

Мета:схарактеризувати пам'ятки групи культур яку визначають як протослов'яно-балто-германську єдність, що виокремилась від протоїндоевропейців на початку бронзового віку.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: протослов'яни, шліфовані свердлені сокири, амфорні культури, кубкові культури, культури лад'єподібних сокир, шийні гривні, вислообушні сокири, ведмежий культ.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика культур шнурової кераміки.
2. Саксо-тюрингська культура.
3. Фат'янівська культура.
4. Культури шнурової кераміки в Східній Європі.

Завдання для самостійної роботи

Схарактеризуйте коротко всі 25 археологічних культур шнурової кераміки – бойових сокир.

Теми рефератів

1. Матеріальна культура Фат'янівської культури.
2. Етнічна приналежність носіїв культур Шнурової кераміки.

Питання для обговорення

Слов'янський і балтський елементи етносів Шнурової кераміки.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У відповіді на **перше питання** треба пояснити причини виділення цих археологічних культур, зокрема спільні риси матеріальної культури, окреслити територію їх поширення, поділ на три групи – амфорні культури, кубкові культури, культури ладьєподібних сокир.

Друге і третє питання готуються за схемою: археологічний період, хронологічні рамки існування, географічне розташування пам'яток, типи пам'яток вказаної культури, коротка історія виявлення і дослідження, характеристика матеріальної культури, ремесел, поселень та поховальних пам'яток, релігійних уявлень, духовної культури, антропологічний тип носіїв археологічної культури.

Четверте питання присвячене характеристиці археологічних культур шнурової кераміки, пам'ятки яких розташовані в Україні. Це стжижовська, городоцько-здовбуцька, підкарпатська та середньодніпровська культури. Їх слід схарактеризувати за попередньо наведеною схемою.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднестровья в эпоху бронзы.- М., 2967.- 139 с.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза.- К., 1982.- 194 с.

Березанська С.С. Бронзовий вік на Україні.- К., 1964.

Березанская С.С. Северная Украина в эроху бронзы.- К., 1982.- 211 с.

Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України.// Археологія., 2005.- № 4.- С.26-36.

Змістовний модуль 4.

Археологічні культури та землеробські цивілізації середньої та пізньої бронзи

Тема 9: Середній бронзовий вік Євразії.

Мета: визначити особливості розвитку археологічних культур праіндоєвропейців періоду середньої бронзи Євразії.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: бронзове лиття в закритих формах, лиття по восковій моделі, олов'яні бронзи, «металургійна революція», «царські поховання», колісниці, куполоподібні гробниці.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика середнього бронзового віку.
2. Катакомбна культурно-історична спільнота.
3. Андронівська культурно-історична спільнота. Аркаїм.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготувати матеріал про археологічну культуру Триалеті.

Теми рефератів

1. Пам'ятки культури багатопружкової кераміки.
2. Синташта – пам'ятка праіндоєвропейців.

Питання для обговорення

Носії катакомбної культури – предки індоаріїв.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

В першому питанні слід наголосити на розширенні Циркумпонтійської металургійної провінції на північний схід. Виникнення нових технологій бронзолivarної справи, зокрема появу олов'яної бронзи, спричинили так звану «металургійну революцію». Відбувається також соціальне розшарування, про що свідчить поява «царських курганів», «палацовий період» Криту, «скарб Пріама» та ін.

Друге питання присвячене катакомбній культурно-історичній спільноті. На початку відповіді треба висвітлити історію досліджень, хронологічні рамки існування та перерахувати її локальні варіанти. Далі характеризувати за звичною схемою. Але, зважаючи на те, що катакомбну культуру пов'язують з індоаріями, треба згадати думки дослідників стосовно цього питання. Зокрема проаналізувати теорію Л. Клейна стосовно індоарійського походження катакомбної культури.

В третьому питанні висвітлюється період середньої бронзи – перехід до пізнього етапу бронзи на прикладі Андронівської культурно-історичної області, яка пов'язана з праіранцями. Схарактеризувати культуру за наведеною схемою. Також слід описати основні пам'ятки регіону – Синташту та Аркаїм.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

- Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднестровья в эпоху бронзы.- М., 2967.- 139 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза.- К., 1982.- 194 с.
- Березанська С.С. Бронзовий вік на Україні.- К., 1964.
- Ильюков Л.С. Погребение литейщиков эпохи средней бронзы из Северо-Восточного Приазовья.// СА., 1986.- № 2.- С.226-231.
- Бандрівський М.С. Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині.// Археологія., 1997.- № 1.- С.138-141.
- Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей: В 2-х ч. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1992. – 408 с.
- Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.
- Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987.
- Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К., 1967.
- Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда). – Днепропетровск, 1981.
- Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск, 1989.
- Мерперт Н.Я. Балканы и Северное Причерноморье в бронзовом веке. – М., 1964.
- Попова Т.Д. Племена катакомбной культуры. – М., 1955.

Тема 10: Пізній бронзовий вік.

Мета: дослідити причини занепаду матеріальної культури в пізньому бронзовому віці.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: скарби бронзових виробів, піктограми, поселення металургів, довгі кургани, культові будівлі, кремація.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика періоду.
2. Зрубна культурно-історична спільнота.
3. Покровська культура.
4. Бережновсько-майовська культура.
5. Тцінецько-комарівська культура.

Завдання для самостійної роботи

Визначте причини занепаду матеріальної культури людства в пізньому бронзовому віці.

Теми рефератів

Дослідження Войцехівського (Колосівського) могильника

Питання для обговорення

Як ви розумієте поняття - «бронзовий колапс», та «темні віки».

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

В першому питанні треба визначити основні ознаки пізнього бронзового віку, занепад металургійних центрів, антропологічний та етнічний склад населення Євразії. Висловити свою думку щодо назви, яку вживають відносно вказаного періоду – «бронзовий колапс». У другому питанні на початку відповіді треба дати загальну характеристику Зрубної культурно-історичної спільноти, а потім коротко схарактеризувати археологічні культури в її складі, які є її локальними варіантами. Також зверніть увагу на те, що саме в пам'ятках зрубної спільноти з'являються перші в Східній Європі вироби із заліза.

Відповіді на 3-5 питання формуються а схемою: археологічний період, хронологічні рамки існування, географічне розташування пам'яток, типи пам'яток вказаної культури, коротка історія виявлення і дослідження, характеристика матеріальної культури, ремесел, поселень та поховальних пам'яток, релігійних уявлень, духовної культури, антропологічний тип носіїв археологічної культури. Особливу увагу треба звернути на те, що більшість археологічних культур пізньої бронзи трансформуються в нові археологічні культури раннього залізного віку.

Рекомендована література

Основна

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.

2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

- Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднестровья в эпоху бронзы.- М., 2967.- 139 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза.- К., 1982.- 194 с.
- Березанська С.С. Бронзовий вік на Україні.- К., 1964.
- Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.- К., 1982.- 211 с.
- Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры.// СА., 1986.- № 3.- С.227-232.
- Антонов А.Л. , Отрощенко В.В. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти.// Археологія., 2004.- № 1.- С.18-30.
- Бережанська С.С., Гошко Т.Ю. Самсолюк В.О. Колективне поховання тцінецької культури на р. Горинь. // Археологія., 2004.- № 1.- С.111-125.
- Гошко Т.Ю. Металообробка на Київщині за доби пізньої бронзи.// Археологія., 2004.- № 2.- С.103-110.
- Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья. - Днепропетровск, 1984.

Тема 11: Землеробські цивілізації бронзового віку.

Мета: простежити процес розвитку і занепаду землеробських цивілізацій бронзового віку.

Професійна спрямованість: отримані знання з даної теми можуть бути використані у практичній діяльності по дослідженню відповідних археологічних пам'яток, під час атрибуції археологічних знахідок вказаного періоду, а також у навчальних закладах у процесі викладання предметів «Історія стародавнього світу», «Історія України».

Основні терміни та поняття: масова матеріальна культура, культ вогню, елітна субкультура, особисті печатки, храмові комплекси, кенотафи, монументальна архітектура, писемність,

План семінарського заняття

1. Маргіанська цивілізація.
2. Індська цивілізація.
3. Мінойська цивілізація. Крито-мікенська культура.

Завдання для самостійної роботи

Схарактеризуйте пам'ятки Маргіанської цивілізації Алтин-тепе, Намазга-тепе.

Теми рефератів

Міська культура Хараппи.

Артур Еванс – дослідник пам'яток Крито-мікенської цивілізації.

Розкопки Г.Шлімана в Мікенах.

Питання для обговорення

Причини занепаду Індської цивілізації.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

В першому питанні треба визначити хронологічні та географічні рамки існування Маргіанської цивілізації. Характеризувати за схемою археологічної культури. Треба звернути увагу на наявність масової матеріальної культури та елітної субкультури. З'являються храмові комплекси, піктографічне письмо. За пам'ятками житло будування можливо простежити соціальне розшарування населення.

Так само будується і відповідь на друге питання. Але додатково визначити періодизацію існування Індської цивілізації, причини занепаду. В духовній культурі простежуються зародки індуїзму, ідеографічна писемність. Третє питання включає періодизацію та хронологію Мінойської цивілізації. Слід зупинитись на історії досліджень пам'яток Криту та материкової Греції, зокрема палацових комплексів Криту, Мікен та ін. Дати оцінку матеріальній і духовній культурі Мінойської цивілізації.

Рекомендована література

Основна

1. Риндина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002

Допоміжна

1. Археология зарубежной Азии. – М., 1986
2. Бокиш Г. Дворцы Крита. // ВДИ, 1974, №4.
3. Пендлбери Дж. Археология Крита. – М., 1950/ режим доступу: annales.info/greece/crete/index.htm
4. Маккей Э. Древнейшая культура долины Инда. М.: Издательство иностранной литературы, 1951. – 180 с.
5. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. М.: Наука, 1985.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Хронологія та періодизація епохи палеометалів.
2. Первинна металургія міді.
3. Перші вироби із міді та прийоми металообробки.
4. Поняття металургійної провінції.
5. Зміни в господарстві та матеріальній культурі людства в період енеоліту.
6. Перший суспільний поділ праці за археологічними матеріалами.
7. Загальна характеристика раннього енеоліту (VII – VI тис. до н.е.)
8. Пам'ятка Чатал Гуюк в ранньому енеоліті.
9. Культура Мехргарх.
10. Хассунська культура.
11. Самаррська культура.
12. Поховальні обряди археологічних культур раннього енеоліту.
13. Керамічне виробництво в ранньому енеоліті.
14. Балкано-Карпатська металургійна провінція.
15. Культура Вінча.
16. Кераміка та глиняна пластика культури Вінча.
17. Культура Льендел.
18. Культура Гумельниця.
19. Варненський могильник.
20. Історія досліджень культури Кукутені-Трипілля.
21. Періодизація культури Кукутені-Трипілля.
22. Загальна характеристика культури Кукутені-Трипілля.
23. Пізні Трипілля.
24. Керамічне виробництво трипільських племен.
25. Пам'ятки новоданилівського типу.
26. Середньостогівська культура.
27. Хвалинська культура.
28. Центри виникнення та розповсюдження металургії міді в північній та західній Європі.
29. Теорії походження праїндоевропейців.
30. Ямна культура.
31. Культура кулястих амфор.
32. Культура дзвіноподібних кубків.
33. Баденська культура.
34. Поява курганного поховального обряду.
35. Періодизація бронзового віку.
36. Загальна характеристика бронзового віку.
37. Металургія бронзи.
38. Циркумпонтійська металургійна провінція.
39. Другий суспільний поділ праці за археологічними джерелами.
40. Культура Троя I.
41. Житлобудування культури Троя I.

42. Куро-аракська культура.
43. Майкопська культура.
44. Майкопський курган.
45. Археологічні культури шнурової кераміки – бойових сокир.
46. Шведсько-норвезька культура шнурової кераміки.
47. Культура Злота.
48. Великопольско-мазовецька культура.
49. Саксо-тюрингська культура.
50. Фат'яннівська культура.
51. Стжижовська культура.
52. Гродоцько-здовбуцька культура.
53. Середньодніпровська культура.
54. Загальна характеристика середнього бронзового віку.
55. Археологічні культури Троя II та Троя III.
56. Катакомбна культурно-історична спільнота.
57. Андронівська культура.
58. Пам'ятка Синташта.
59. Пам'ятка Аркаїм.
60. Загальна характеристика пізнього бронзового віку.
61. Розпад циркумпонтійської металургійної провінції.
62. Євразійська металургійна провінція.
63. Зрубна культурно-історична спільнота.
64. Сабатинівська культура.
65. Тщинецько-комарівська культура.
66. Урбаністичні цивілізації бронзового віку.
67. Маргіанська цивілізація.
68. Пам'ятка Алтин-тепе.
69. Пам'ятка Намазга-тепе.
70. Індська цивілізація.
71. Пам'ятка Хараппа.
72. Пам'ятка Мохенджо-Даро.
73. Мінойська цивілізація.
74. Пам'ятки Криту.
75. Археологічні дослідження Мікен.

Рекомендована література

1. Археологія України: курс лекцій./ За ред.. Л.Залізняка.- К.: Либідь, 2005. – 502 с.
2. Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008.- 479 с.
3. Мартынов А.И. Археология. – М.: Высшая школа., 2002. – 438 с.
4. Рындина Н.В. Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002
5. Археология зарубежной Азии. – М., 1986

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Абсолютне датування – хронологія, яка визначає положення археологічних об'єктів відносно сучасності, поняття введено в науковий обіг О.Монтеліусом.

Автохтонний – місцевий, такий що виник на даній території.

Аграрні культури – давні релігійно-магічні вірування, що пов'язані з землеробством, спрямовані на збереження та примноження врожаю і збільшення родючості землі.

Антропоморфний виріб – виріб із будь-якого матеріалу, що нагадує обриси людської фігури.

Атлантичний період – кліматичний період, теплий і вологий що припадає на період енеоліту-бронзового віку (5500 – 3000 р. до н.е.)

Бронзовий вік - період в технологічній історії людства, для якого характерне використання бронзи.

Бронзовий колапс – період переходу від бронзового віку до залізного в регіоні Близького Сходу та Східного Середземномор'я, характеризується руйнуванням цілих держав, занепад міської культури, втратою ряду традицій, зокрема писемності.

Букранії – виготовлені із глини або іншого матеріалу голови биків, які є архітектурними деталями храмів часів енеоліту.

Глоттогенез – історичний процес походження і формування мови та мовної сім'ї.

Дольмени - споруди із великих брил, поставлених вертикально і накритих кам'яною плитою, використовувались як культові місця та поховальні споруди періоду пізнього неоліту – енеоліту.

Енеоліт – період в історії людства, для якого характерне використання міді для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас.

Іригаційне землеробство – поливне землеробство в зоні з недостатньою кількістю сезонних опадів, що базується на штучному зрошенні та побудові іригаційних систем.

Кенотаф – (грецьк. «пуста могила») – меморіальне поховання, в якому присутній поховальний інвентар, але відсутні рештки похованого.

Курганна гіпотеза – полягає у поєднанні археологічних та лінгвістичних досліджень для пошуків прабатьківщини індоєвропейців, а їх розселення простежується за появою курганного поховального обряду. Гіпотеза належить американській дослідниці М.Гімбутас.

Мегаліти – масивні кам'яні споруди культового характеру в Західній і Північній Європі в енеоліті.

Мегалітичні культури – загальна назва археологічних культур Європи періоду енеоліту – бронзового віку, однією їх ознак яких є побудова мегалітів різних типів.

Мегарон - тип будівлі, що складається із прямокутної кімнати з портиком та вогнищем в центрі. виникає у бронзовому віці як житло вождів та військової еліти.

Металургійна провінція – єдина виробнича система, яка охоплювала великі території, об'єднані однаковими традиціями розвитку металургії.

Номадизм – особливий вид господарської діяльності та пов'язаний з ним тип суспільства, коли більшість населення займається екстенсивним кочовим скотарством.

Палеометалів епоха – термін, який означає ранні періоди використання металів (енеоліт – бронзовий вік). Термін запропонований В.Городцовим.

Підсічно-вогневе землеробство – примітивна система землеробства, заснована на випалюванні лісу і посадці на цьому місці культурних рослин.

Сирцева цегла – глиняна необпалена цегла.

Телль – холм, який утворився із послідовних нашарувань решток поселень, будівлі яких споруджувались із сирцевої цегли.

Толос – кругла в плані гробниця для общинних поховань на Криті в бронзовому віці.

Халколіт – назва мідно-кам'яного віку – енеоліту.

Циста – кам'яна труна, використовувалась у поховальному обряді Європи в енеоліті-бронзовому віці.